

Богдан Патриляк

кандидат історичних наук, перший заступник –
заступник генерального директора з наукової роботи,
Національний музей історії України
(Київ, Україна)

Антон Богдалов

завідувач відділу «Історія незалежної України»,
Національний музей історії України
(Київ, Україна)

Олександр Лук'янов

старший науковий співробітник,
Національний музей історії України
(Київ, Україна)

Bohdan Patryliak

Candidate of Historical Sciences (PhD),
First Deputy Director General of Studies,
The National Museum of the History of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)

Anton Bohdalov

Head of the Department «History of Independent Ukraine»,
The National Museum of the History of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)

Oleksandr Lukianov

Senior Research Fellow,
The National Museum of the History of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)

**ЕВАКУАЦІЯ МУЗЕЙНИХ ПРЕДМЕТІВ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ПІСЛЯ ПОВНОМАСШТАБНОГО РОСІЙСЬКОГО
ВТОРГНЕННЯ. ЛЮТИЙ–БЕРЕЗЕНЬ 2022 Р.**

**EVACUATION OF EXHIBITS FROM THE NATIONAL MUSEUM
OF THE HISTORY OF UKRAINE FOLLOWING THE FULL-SCALE
RUSSIAN INVASION, FEBRUARY–MARCH 2022**

Анотація

У статті йдеться про евакуацію музейних предметів із Національного музею історії України після широкомасштабного російського вторгнення 24 лютого 2022 р. Автори відтворили хід евакуації та розповіли про проблеми, з якими довелося зіткнутись колективу музею під час облоги Києва російськими військами.

Ключові слова:

Національний музей історії України, російсько-українська війна,
евакуація музейних предметів, експозиція.

Abstract

This article details the evacuation of exhibits from the National Museum of the History of Ukraine following the large-scale russian invasion on February 24, 2022. The authors reconstruct the evacuation process and highlight the challenges faced by the museum staff during the siege of Kyiv by russian forces.

Keywords:

National Museum of the History of Ukraine, Russo-Ukrainian War, evacuation of exhibits, exhibition.

Воєнні дії та окупація територій зазвичай супроводжуються руйнуванням та втратою культурних цінностей. До будь-якої надзвичайної ситуації не можливо бути готовим на всі 100 відсотків. Проте, вдале моделювання обставин можливих екстремальних ситуацій дозволяє мінімізувати втрати.

Попри те, що у Національному музеї історії України (далі – НМІУ) проводились формальні заходи щодо ймовірної евакуації музейних цінностей (створена комісія з питань евакуації, розроблена відповідна інструкція, складені еваку-

аційні списки предметів відповідно до категорій цінності), реальний перебіг подій значною мірою розвивався поза опрацьованими моделями та сценаріями.

У своїй історії музей уже переживав дві світові війни, під час яких через неабиякі загрози зібранням хвилями відбувались евакуації музейних предметів. Про евакуацію музейних цінностей із Київського художньо-промислового і наукового музею (попередника НМІУ) під час Першої світової війни писали Сергій Кот¹ та Марина Оксенич². Переміщення експонатів нашого музею у

¹ Кот С., Нестуля О. Українські культурні цінності Шляхи в Росії: перша спроба повернення, 1917–1918. – К., 1996. – 300 с.; Кот С. Повернення і реституція культурних цінностей у політичному та культурному житті України (XX – поч. XXI ст.): монографія / Сергій Кот. – К., 2020. – 1020 с.

² Оксенич М. Еволюція структури Національного музею історії України та створення його фондів // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – Вип. 12(1). – С. 367–388; Оксенич М. Формування збірки Національного музею історії України: колекції меценатів і внески приватних осіб // Скарбниця української культури. Збірник наукових праць / Чернігівський історичний музей імені В. В. Тарновського, Чернігівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України; редкол.: О. Б. Коваленко (голова) та ін. – Вип. 8. – Чернігів, 2007. – С. 165–173.

період Другої світової війни досліджували Людмила Строкова³, Тетяна Себта, Тетяна Радієвська, Світлана Сорокіна⁴, Юлія Безкоровайна⁵, Марія Савчук та Оксана Завальна⁶.

У вересні 1915 р. до Москви були евакуйовані найцінніші експонати Київського художньо-промислового і наукового музею (до 6,5 тис. одиниць) і розміщені в Імператорському Російському Історичному музеї. Було майже у повному обсязі евакуйовано художньо-промисловий відділ та усе найбільш вартісне з інших відділів включно із найціннішими рукописами з бібліотеки⁷. С. Кот вважав, що остаточну долю цих предметів ще належить з'ясувати⁸. Відомо, що Культурна комісія при Українській Мирній Делегації на переговорах із Росією, до якої входив і перший директор нашого музею Микола Біляшівський, у червні 1918 р. піднімала питання про повернення в Україну пам'яток, вивезених до Росії під час Першої світової війни. Серед музеїв, колекції яких нале-

жало повернути, фігурував Київський художньо-промисловий і науковий музей⁹. Натомість директор Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка Ростислав Заклинський стверджував у 1928 р., що усі речі евакуйовані в 1915 р. було повернуто з Московського історичного музею у 1921 р.¹⁰.

Драматичних переміщень зазнали музейні колекції за часів радянсько-німецької війни. Попри те, що події розгортались у централізованій тоталітарній державі, більшу частину зібрання Центрального історичного музею (попередника НМІУ) евакуйовати не вдалося. Головний зберігач Історичного музею Іван Бондар у своїй Доповідній записці директору від 18.07.1948 р. повідомляв про лиха, яких зазнали музейні фонди в роки війни. Частина їх була евакуйована до Москви (пізніше до Уфи, Башкирського художнього музею), інша до Челябінська. Але найбільша частина фондів залишилась у Києві, потрапивши до рук німців¹¹.

³ Строкова Л. Краківський слід археологічної колекції НМІУ та перспективи повернення // Повернення культурних цінностей в Україну – державна справа: матеріали наук.-практ. конф., м. Київ, 1 липня 2016 р. / Нац. академія мистецтв України, Нац. академія образотворчого мистецтва і архітектури, Нац. музей мистецтв Богдана та Варвари Ханенків, Нац. музей історії України; редкол.: О. К. Федорук (голова), О. Нестуля (заст. голови) [та ін.]. – К.: Вид., 2017. – С. 80–85.

⁴ Радієвська Т., Себта Т., Сорокіна С. З історії зібрань Національного музею історії України: переміщення на захід та реституція збірок у 1943–1948 рр. // Науковий вісник НМІУ. Збірник наукових праць. – Вип. 3. – К., 2018. – С. 15–52; Радієвська Т., Себта Т., Сорокіна С. Документи свідчать: вивезення на захід збірок Крайового музею до- і ранньої історії в Києві у 1943–1945 рр. // Український археографічний щорічник. Нова серія. – Вип. 20 / 21. – Т. 24/25. – К., 2018. – С. 799–860.

⁵ Безкоровайна Ю. Доля археологічних коштовностей Центрального історичного музею (1930–1940-ві рр.) мовою документів // «Археологія & Фортифікація України». Збірник матеріалів VI Міжнародної науково-практичної конференції / [редкол.: О. О. Заремба (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., 2016. – С. 309–316.

⁶ Савчук М. І., Сорокіна С. А., Завальна О. М., Радієвська Т. М. Фондова робота Державного історичного музею в м. Києві (1943–1950) // Науковий вісник Національного музею історії України. Збірник наукових праць. – Число 6. – К., 2020. – С. 249–277. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://visnyk.nmiu.org/index.php/nv/article/view/408/369> (дата звернення: 06.07.2023).

⁷ Оксеніч М. Еволюція структури Національного музею історії України та створення його фондів // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – Вип. 12(1). – С. 370.

⁸ Кот С. Вказ. праця. С. 202–204.

⁹ Кот С., Нестуля О. Українські культурні цінності в Росії: перша спроба повернення... – С. 41, 42.

¹⁰ Заклинський Р. З історії Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка // Життя і революція, 1928. – № 3. – С. 176.

¹¹ Безкоровайна Ю. Доля археологічних коштовностей Центрального історичного музею... – С. 311.

Останні, створивши на основі музейної колекції «Крайовий музей до- і ранньої історії», з наближенням вже Червоної армії організували свою евакуацію. У вересні-жовтні 1943 р. відповідно до наказу штабткомісара Києва про евакуацію цивільних установ і розпорядження уповноваженого з до- і ранньої історії Райхсміністерства окупованих територій проф. Ганса Райнерта до Кракова було евакуйовано 6 вагонів експонатів музею, архів та бібліотека¹². Попри те, що більшість цінностей вдалося повернути, пошук і повернення вивезених музейних фондів триває і досі. Зокрема, частина предметів археології виявлена у Краківському археологічному та Мюнхенському державному археологічному музеях¹³.

Напередодні повномасштабного російського вторгнення керівництво НМІУ усвідомлювало глибину ризиків, обговорювався алгоритм дій на випадок початку війни. Розглядався навіть сценарій дій колективу у разі повного зникнення зв'язку, що вбачалось одною

з найбільших проблем, але насправді такою не стало¹⁴.

25 лютого 2022 р. генеральний директор музею Федір Андрощук разом із заступником Богданом Патриляком та провідною науковою співробітницею археологічних фондів Катериною Волонтировою планували відрядження до Данії на відкриття виставки за матеріалами НМІУ у Музеї Мозгорд поблизу міста Орхуса «Русь – вікінги на Сході»¹⁵. Через загострення напруги на державних кордонах ця поїздка видавалась ризикованою, але, зважаючи на важливість події для музею та короткочасність відрядження, на нараді керівництва вирішили летіти на відкриття.

Однак, в ніч на 24 лютого пролунали вибухи, що ознаменували початок повномасштабного російського вторгнення. О 06:48 Президент оголосив про запровадження воєнного стану по всій території України¹⁶.

Дістатися до музею співробітникам було непросто – не працювали станції червоної гілки метро від «Академмістеч-

¹² Радієвська Т., Себта Т., Сорокіна С. З історії зібрань... – С. 16–17.

¹³ Прокопенко М. У них київська прописка. Як музей намагався повернути давні прикраси, вивезені під час Другої світової війни (розмова з Людмилою Стороковою) // НМІУ / Блог. – 05.03.2021 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://nmiu.org/pro-muzei/zmi-pro-muzei/item/17-u-nykh-kyivska-propyska-yak-muzei-namahavsia-povernuty-davni-prykrasy-vyvezeni-pid-chas-druhoi-svitovoi-viiny> (дата звернення: 20.11.2023); Радієвська Т., Себта Т., Сорокіна С. З історії зібрань... – С. 19.

¹⁴ Балакир А. Оцифрування фондів і евакуація колекцій. Як працює в умовах війни заповідник «Києво-Печерська лавра» // TEXTY.ORG.UA. – 01.11.2023 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://texty.org.ua/articles/111010/tsinnosti-zahortaly-navit-u-shtory-jak-pratsjuye-v-umovakh-vijny-zapovidnyk-kyuevo-pecherska-lavra/> (дата звернення: 20.11.2023).

¹⁵ Прокопенко М. Чому артефакти з України вразили данців: розмова про виставку «Русь – вікінги на Сході» // НМІУ / Блог. – 05.03.2021 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://nmiu.org/bloh/item/60-chomu-artefakty-z-ukrainy-vrazyly-dantsiv-rozмова-pro-vystavku-rus-vikinhy-na-skhodi> (дата звернення: 20.11.2023); Ukrainian cultural heritage at Moesgaard. The special exhibition contains more than 1,000 artefacts from museums in Ukraine, with whom Moesgaard has been in close contact // Moesgaard museum [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.moesgaardmuseum.dk/en/news/ukrainian-cultural-heritage-at-moesgaard/> (дата звернення: 20.11.2023).

¹⁶ УКАЗ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ №64/2022. Про введення воєнного стану в Україні // Президент України Володимир Зеленський / Офіційне інтернет-представництво. – 24.02.2022 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397> (дата звернення: 20.11.2023).

Сергеева Ю. Авіаудари, довжелезні черги і перші руйнування: що відбулося у Києві рівно рік тому // Вечірній Київ. – 24.02.2023 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://vechirniy.kyiv.ua/news/79023/> (дата звернення: 20.11.2023).

ка» до «Шулявської», а наземний громадський транспорт пересувався з перебоями¹⁷. Значна частина киян розпочала евакуацію з міста. Західний та південний напрямки були запружені автомобілями. Дороги до центру лишались вільними, ними з великою швидкістю рухались службові автомобілі та йшли групи добровольців, готових стати на захист столиці.

Керівництво музею у складі генерального директора, заступника генерального директора з наукової роботи та завідувачки філії «Скарбниця НМІУ» зібралися у кабінеті генерального директора близько 09:00 із тим, щоб виробити алгоритм подальших дій. Міністерство культури та інформаційної політики на зв'язок не виходило, телефони не відповідали. Профільна заступниця міністра Катерина Чуєва, будучи на лікарняному, написала генеральному директору музею коротке повідомлення з рекомендаціями берегти людей.

У зв'язку зі швидким просуванням російських окупаційних військ було прийняте рішення розпочати демонтаж

експозиції в основному приміщенні музею (вул. Володимирська, 2) та у філії Скарбниці НМІУ (вул. Лаврська, 9). Генеральний директор видав Наказ НМІУ № 17 від 24.02.2022 р. «Про тимчасовий демонтаж постійної експозиції та виставок НМІУ та філії Національного музею історії України "Скарбниця НМІУ"». Наказом виконання обов'язків головного зберігача музею на час хвороби Марії Савчук покладалося на завідувачку відділу нумізматики Зінаїду Зразюк та розпочинався демонтаж експозицій¹⁸.

Попри транспортні негаразди, до музею прибували співробітники¹⁹ експозиційних, фондових, інженерно-господарських підрозділів, юридичного відділу, бібліотеки музею, бухгалтерії та інших підрозділів²⁰. Одним із перших до музею з'явився старший науковий співробітник Анатолій Бараннік, того дня він був черговим по музею, натомість повідомив дирекцію про своє рішення стати до лав Сил територіальної оборони ЗСУ.

Ситуація в музеї ускладнювалась аварією на водопостачальних мережах, прилеглих до установи, через яку в цен-

¹⁷ Сергєєва Ю. Авіаудари, довжелезні черги і перші руйнування: що відбулося у Києві рівно рік тому // Вечірній Київ. – 24.02.2023 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://vechirniy.kyiv.ua/news/79023/> (дата звернення: 20.11.2023).

¹⁸ НМІУ – Канцелярія.

¹⁹ «Якщо музей потрібен, тільки щоб привести гостей, – створить краще склад»: директор національного музею історії Федір Андрощук // Українська правда. Життя. – 30.10.2023 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://life.pravda.com.ua/culture/2023/10/30/257267/> (дата звернення: 20.11.2023).

²⁰ Відділ найдавнішої та середньовічної історії України: Марина Стрельник, Володимир Колибенко. Відділ історії України 14 – початку 20 ст.: Олександр Кучерук, зав. відділу, Владислав Безпалько, старший науковий співробітник, Ярослав Затилук, старший науковий співробітник, Олексій Савченко, старший науковий співробітник. Відділ історії незалежної України: Олександр Лук'янов, старший науковий співробітник. Відділ експозиційно-виставкової роботи: Олена Іванова, зав. відділу, Сергій Блаженко, фахівець I категорії, Вадим Кобелінський, фахівець I категорії. Загальні фонди: Світлана Серих, зав. відділу образотворчого та декоративно-ужиткового мистецтва, Олена Шевченко, старша наукова співробітниця, Анастасія Вітрянська, старша наукова співробітниця, Вікторія Гуртова, провідна зберігачка. Археологічні фонди: Сергій Діденко, зав. сектору, Юлія Безкоровайна, зав. сектору, Катерина Валентинова, провідна наукова співробітниця, Максим Осипенко, старший науковий співробітник, Олександр Науменко, старший науковий співробітник. Відділ нумізматики: Зінаїда Зразюк, зав. відділу, Оксана Барашкова, зав. сектору, Андрій Ящук, старший науковий співробітник, Олена Дживдживянц, провідний зберігач. Відділ обліку: Юлія Марініна, зав. відділу. Науково-освітній відділ: Ольга Іванова, зав. відділу, Ірина Супрунюк, зав. сектору, Юрій Черната, екскурсовод. Юридичний відділ: Олена Банах, зав. відділу. Відділ людських ресурсів: Єв-

тральному приміщенні не працювали туалети. Київводоканал відмовлявся ліквідувати прорив труб водогону, що відбувся поза музейною територією під вулицею Володимирською, перекладаючи ці роботи на музей. Натомість музей на міг оперативно впоратись із цією проблемою, тому напередодні повномасштабного вторгнення установа два тижні не приймала відвідувачів. Навколо закриття музею напередодні активних воєнних дій серед колег із деяких київських музеїв навіть ширились чутки, – мовляв, НМІУ завчасно проводить евакуацію. Насправді усе виглядало значно прозаїчніше – не працювали вбиральні.

Перед співробітниками стояло масштабне завдання, розмонтувати, перемістити до фондосховищ, а пізніше спакувати й евакуювати (склавши евакуаційні списки) десятки тисяч музейних предметів з експозиції та фондів музею і його філії. Щоб досягнути масштаби робіт потрібно розуміти, що у експозиції НМІУ станом на 24 лютого 2022 р. експонувалось понад 16 000 музейних предметів, а в Скарбниці НМІУ понад 10 000²¹. Слід визнати, що завчасно підготовані списки музейних предметів із розподілом на групи за цінністю у стресових умовах воєнної агресії виявились повністю непридатними до використання, перетворившись на декілька кілограмів макулатури.

24 лютого 2022 р. спільними зусиллями вдалося демонтувати та перенести до сховищ найцінніші предмети з виставок та постійно діючої експозиції, т. зв. предмети першої групи цінностей (твори мистецтва, що є шедеврами загальнонаціонального та світового значення, національні реліквії, унікальні меморіальні речі та унікальні пам'ятки історії, які становлять значний інтерес для науки, предмети із дорогоцінного металу та коштовного каміння). Найперше демонтували виставку «Народжена волею, стверджувана зброєю», створену до 100-річчя Української революції 1917–1921 рр., експоновану в апсиді першого поверху музею, напроти центрального входу²². Куратор виставки Богдан Скопненко (учасник бойових дій доби АТО), напередодні (23 лютого 2022 р.) був мобілізований до війська, тому всю відповідальність за демонтаж взяв на себе його колега – керівник сектору «Музей Української революції 1917–1921 рр.» Олександр Хоменко. На виставці експонувались реліквії Української революції, зокрема срібний поховальний вінок Січовим стрільцям, які загинули в бою під Мотовилівкою в листопаді 1918 р., реставрований фахівцями Скарбниці НМІУ²³ (ДМ-6679), унікальні бойові прапори періоду визвольних змагань – прапор Запорозького полку 1917 р.²⁴ та блакитно-жовтий прапор Мошенського

ген Козелько, зав. відділу. Бухгалтерія: Ірина Бондаренко, заступниця головного бухгалтера, Олена Резнік, завідувача сектору планування та статистичної звітності. Загальний відділ: Олександра Брільова, зав. відділу. Наукова бібліотека: Людмила Виноградська, завідувача бібліотеки, Сергій Шаповал, технік I категорії. Служба головного інженера: Григорій Бугаєць, головний інженер, Ігор Медовой, завідувач сектору, Віталій Драпатий, провідний інженер, Максим Іщенко, завідувач сектору, Олег Коба, технік I категорії, Олексій Бєлов, завідувач сектору, Олег Базиленко, провідний фахівець з антикорупційної діяльності.

²¹ НМІУ – Фонди. – Відділ обліку. – Форма 8НК, 2021 р.

²² Анонс: виставка «Народжена волею, стверджувана зброєю!» // Історична правда. – 02.12.2021 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.istpravda.com.ua/short/2021/12/2/160585/> (дата звернення: 20.11.2023); 6 грудня відкрилася виставка «Народжена волею, стверджувана зброєю!» до 100-річчя Української революції 1917–1921 років // НМІУ. – 02.12.2021 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://nmiu.org/tsoho-dnia/2586-6-hrudnia-vidkrylasia-vystavka-narodzhena-voleiustverdzhuvana-zbroieiu-do-100-richchia-ukrainskoi-revoliutsii-1917-1921-rokiv> (дата звернення: 20.11.2023).

Рис. 1. Демонтаж виставки. Зліва направо: Олександр Лук'янов, Олена Банах, Ірина Супрунюк 24.02.2022 р. Фото Н. Панченко

Рис. 2. Демонтаж експозиції Скарбниці НМІУ. Зліва направо: Ю. Полідович, С. Синьоокий та О. Підвисоцька. Фото. Н. Панченко

Рис. 3. Керівниця філії Н. Панченко

козацького куреня²⁵. Існувала загроза, що у разі проникнення ворога до музею, реліквії Української революції першими будуть сплюндровані або захоплені. (Рис. 1)

Срібний вінок розмонтував Богдан Патриляк (процесом керував у телефонному режимі реставратор предмета Сергій Синьоокий).

Паралельно відбувався демонтаж експозиції в Скарбниці НМІУ. До філії вдалося прибути десятьом співробітникам²⁶. (Рис. 2, 3)

Упродовж 24 лютого вдалося повністю розмонтувати та перемістити до фондосховищ експозицію виставки «Народжена волею, стверджувана зброєю» та найцінніші експонати з інших виставок і постійно діючої експозиції. (Рис. 4)

Рис. 4. Бронзовий сервіз доби раннього заліза, знайдений коло с. Піщане, переміщений до фондосховища. 24.02.2022 р. Фото О. Лук'янова

²³ Предмет реставрувався завідувачем сектору реставрації музейних предметів із дорогоцінних металів та коштовного каміння Сергієм Синьоокиєм та художниками-реставраторами другої категорії Віталієм та Сергієм Проволовськими у 2018 та 2019 рр.; Горішнянська О. Срібний вінок для українських лицарів // Дзеркало тижня. – 21.06.2019 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zn.ua/ukr/HISTORY/sribniy-vinok-dlya-ukrayinskih-licariv-315196_.html (дата звернення: 20.11.2023).

²⁴ НМІУ. – Фонди. – Тканина. – Інв. № Т-6613.

²⁵ НМІУ. – Фонди. – Тканина. – Інв. № Т-108.

²⁶ Наталія Панченко, завідувач філії, Олена Підвисоцька, завідувач відділу, Юрій Полідович, завідувач відділу, Юрій Білан, старший науковий співробітник, Сергій Синьоокий, завідувач сектору, Віталій Проволовський, художник-реставратор II категорії, Сергій Проволовський, художник-реставратор II категорії, Тетяна Савченко, старший науковий співробітник, Світлана Березова, науковий співробітник, Наталія Малюк, старший науковий співробітник.

Окрім уже згаданої, на той час у музеї експонувались виставки: «Церква Богородиці Десятинна: архітектурно-мистецький образ», «Серж Лифар. Політ ікара», «Рятував від небуття. Музейний простір і всесвіт особистості Федора Ернста» та «Хотинська битва 1621 року і доля Центрально-Східної Європи».

Одночасно відбувалось переміщення до підвальних фондосховищ матеріалів відділу нумізматики, розташованого на третьому поверсі музею. Найцінніші матеріали відділу вдалося перемістити впродовж дня.

Співробітники Наукової бібліотеки НМІУ пакували найцінніші видання зібрання, що вмістились у 60 картонних коробок. Працівникам інженерних підрозділів цього дня вдалося перемістити половину з них до підвального фондосховища головного корпусу музею.

Роботи з подальшого демонтажу експозиції та переміщення бібліотеки було вирішено продовжити наступного дня. Проте, 25 лютого до музею вже прибули лічені співробітники. На це, зокрема, вплинуло і те, що багато працівників музею мешкає у київських передмістях, де ситуація розгорталась надто драматично і можливості дістатися до Києва були мінімальними. З 26 лютого київський метрополітен вже не поєднував правий та лівий береги Дніпра. Т. зв. червоною лінією потяг метро курсував один раз на 40 хв. між станціями «Університет» та «Шулявською»²⁷.

У наступні дні тривали роботи з демонтажу експозиції та переміщення найцінніших екземплярів із бібліотеки до фондосховищ. Від перших днів

повномасштабного вторгнення у музеї цілодобово перебували – генеральний директор Федір Андрощук, перший заступник – заступник генерального директора з наукової роботи Богдан Патриляк та керівник сектору «Музей Української революції 1917–1921 рр.» Олександр Хоменко. Пізніше до них приєдналися старший науковий співробітник Олександр Лук'янов та керівник відділу історії незалежної України Антон Богдалов. У постійному перебуванні в музеї були свої раціональні мотиви – транспорт у столиці працював украй погано, тому щоденний проїзд на роботу ставав надто виснажливим²⁸. Генеральний директор Федір Андрощук ночував на дивані у приймальні, заступник Богдан Патриляк – у коридорі другого поверху музею (коло свого кабінету), Олександр Хоменко – на дивані в холі музею, а Антон Богдалов з Олександром Лук'яновим у приміщенні експозиційного відділу на першому поверсі. У філії Скарбниця НМІУ у приміщенні цілодобово знаходились керівниця філії Наталія Панченко та керівниця фондового відділу Олена Підвисоцька.

Продовжувати демонтаж експозиції вирішили з першого поверху музею, поступово піднімаючись вище аж до четвертого. Активну участь у поетапному демонтажі експозиції брали керівниця відділу найдавнішої та середньовічної історії України Марина Стрельник, завідувачка сектору «Середньовічна археологія» Юлія Безкоровайна, керівниця сектору музейно-освітніх програм Ірина Супрунук, старший науковий співробітник Ярослав Затилук та вже згадані вище співробітники, які постій-

²⁷ Метро Києва відновило роботу, але з обмеженнями // Слово і діло. Аналітичний портал – 28.02.2022 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.slovoidilo.ua/2022/02/28/novyna/suspilstvo/metro-kyyeva-vidnovylo-robotu-obmezhennyamy> (дата звернення: 20.11.2023).

²⁸ The Kyiv museum staff who stayed to protect cherished artefacts. Cultural heritage workers are safeguarding valuable artefacts as well as those signifying Ukrainian statehood // AL JAZEERA. – 24.06.2022 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.aljazeera.com/features/2022/7/24/the-kyiv-museum-staff-who-stayed-to-protect-cherished-artefacts-2> (дата звернення: 20.11.2023).

но проживали у музеї. Продовжувала пакувати та перемішувати до підвальних фондосховищ матеріали відділу нумізматики завідувачка сектору боністики, фалеристики та медальєрики Олена Родіонова. Величезна заслуга у складанні евакуаційної документації, упорядкуванні предметів у фондосховищах завідувачки відділу обліку фондів колекцій Юлії Марініної, яка разом із чоловіком Максимом Марініним практично щодня працювали в музеї. (Рис. 5–8)

Окремо слід відзначити роботу співробітників Поліції охорони. У зв'язку з військовим станом основний охоронець музею старший сержант поліції Михайло Бандура, рідне село якого у Макарівському районі Київщини опинилось під окупацією, отримав додаткове озброєння – автомат АКС-74У²⁹. Він упродовж ворожої облоги Києва постійно перебував у музеї, його безперервне чергуван-

ня тривало 47 діб. Уночі Михайла підміняли охоронці Олександр Кононенко та Володимир Гуменний-Петровський. Додатковий пост охорони встановили і в Скарбниці НМІУ.

Музейний побут, з огляду на відсутність води, був доволі суворим. Воду доводилось возити у двадцятилітрових ємностях із окремого приміщення музею, де знаходились бібліотека та бухгалтерія, т. зв. зеленого будиночка (пров. Десятинний, 7А). Возили спочатку тачками, а пізніше автомобілем. Поліцейські брали у цьому процесі активну участь. Із харчуванням також були певні проблеми – під час облоги Києва з полиць магазинів зникли звичні продукти, тому харчувались у музеї доводилось здебільшого бутербродами та шоколадними батончиками³⁰. Для нікотинозалежних додавались проблеми із наявністю сигарет. Це, зокрема, не додавало оптимізму охоронцю музею Во-

Рис. 5, 6, 7, 8. Експозиційні зали. 27.02.2022 р.
Фото Б. Патриляка

²⁹ Автомат Калашникова зі складним прикладом та вкороченим дулом.

³⁰ The Kyiv museum staff who stayed to protect cherished artefacts...

лодимиру, якого лякала перспектива лишитись без тютюну. (Рис. 9, 10)

Одночасно із демонтажем експозиції тривало пакування найцінніших предметів із музейної колекції для можливої евакуації. Ситуацію ускладнював дефіцит ящиків для переміщення цінностей. Довелось вивантажити усі можливі ємності у фондосховищах та експозиційних відділах. Іншою проблемою було те, що пакуванням експонатів займались здебільшого співробітники експозиційних підрозділів, яким бракувало досвіду таких робіт.

Рис. 9. Черги до супермаркету «NOVUS» на Севастопольській площі. 28.02.2022 р. Фото О. Лук'янова

Рис. 10. Полиці супермаркету «АТБ». 01.03.2022 р. Фото О. Лук'янова

27 лютого вирішив приєднатись до Сил оборони України керівник сектору «Музей Української революції 1917–1921 рр.» Олександр Хоменко, який від початку вторгнення перебував у музеї. Він зв'язався з територіальною обороною Оболонського району, де служили його товариші. Пізніше з цього підрозділу був сформований батальйон «Свобода» Національної гвардії України. У неділю 27 лютого в Києві тривала дводобова комендантська година, у зв'язку із виявленням численних російських диверсантів. Тому Олександрові на музейному бланку надрукували довідку з поясненнями звідки і з якою метою він пересувається містом під час комендантської години. (Рис. 11)

1 березня 2022 р. генеральний директор видав Наказ НМІУ № 18 «Про організацію роботи Національного музею історії України у період військового стану». Ним частина співробітників виводилась у простій, а іншим встановлювалась дистанційна робота³¹. Цього ж дня

Рис. 11. Довідка, видана Олександрові Хоменку 27.02.2022 р.

³¹ НМІУ – Канцелярія.

міністр культури України Олександр Ткаченко через зум-зв'язок уперше запропонував керівництву музею евакуацію музейних цінностей³².

Перша партія предметів для евакуації була готова 3 березня 2022 р. (Рис. 12)

Рис. 12. Готові до евакуації експонати. У дерев'яних ящиках – срібний поховальний вінок Січовим стрільцям. На фото зліва направо: Богдан Патриляк, Федір Андрощук, Антон Богдалов. 03.03.2022 р. Фото Б. Патриляка

У Скарбниці НМІУ процес пакування експонатів відбувався жвавіше (специфіка філії полягає в тому, що практично усі предмети з дорогоцінного металу та коштовного каміння відповідно до інструкцій підлягають першочерговій евакуації). Окрім цього, колекція предметів філії значно компактніша. У Скарбниці також було значно більше ящиків для транспортування, адже ще з радянських часів предмети філії нерідко подорожували на закордонні виставки³³. Окрім керівниці філії та очільниці фондового підрозділу постійно здійснювали демонтаж і пакування завіду-

вач відділу експозиційно-виставкової роботи та міжнародного співробітництва Юрій Полідович, а також старший науковий співробітник Юрій Білан.

Перша хвиля евакуації відбулась 4 березня 2022 р. завдяки безпосереднім зусиллям особисто Міністра культури та інформаційної політики Олександра Ткаченка та Міністра внутрішніх справ Дениса Монастирського³⁴. Спочатку музейні цінності завантажили у спецтранспорт на території головного приміщення музею (вул. Володимирська, 2), після чого автоколона вирушила до Національного заповідника «Києво-Печерська лавра», де знаходиться філія музею Скарбниця НМІУ. (Рис. 13, 14)

Рис. 13, 14. Завантаження музейної колекції біля філії музею. Перший ліворуч – старший науковий співробітник Юрій Білан. 04.03.2022 р. Фото Б. Патриляка

³² Балакир А. Оцифрування фондів і евакуація колекцій. Як працює в умовах війни заповідник «Києво-Печерська лавра» // TEXTY.ORG.UA. – 01.11.2023 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://texty.org.ua/articles/111010/tsinnosti-zahortaly-navit-u-shtory-jak-pratsjuye-v-umovakh-vijny-zapovidnyk-kyuevo-pecherska-lavra/> (дата звернення: 20.11.2023).

³³ Там же.

³⁴ «Якщо музей потрібен, тільки щоб привести гостей, – створіть краще склад»...

Рис. 15. Вид на Аскольдову могилу. 04.03.2022 р.
Фото Б. Патриляка

Рис. 16. Володимирська гірка.
04.03.2022 р. Фото Б. Патриляка

Супроводжували предмети до кінцевого пункту евакуації керівниця Скарбниці НМІУ Наталія Панченко та Юрій Полідович.

Цього дня генеральний директор музею Федір Андрощук та заступник директора Богдан Патриляк після від'їзду предметів музейної колекції з філії НМІУ на Печерську, поверталися до центрального приміщення музею пішки. Вулиці міста були практично порожніми. (Рис. 15, 16) Тоді ж був погоджений план евакуації з головного приміщення музею нечисленних співробітників на випадок, якщо ворогу вдасться критично наблизитись до установи.

Якщо зі Скарбниці НМІУ 4 березня 2022 р. вдалося евакуювати більшість предметів, то з центрального приміщення музею була вивезена лише незначна, найцінніша, частина колекції. Тому тривали роботи з подальшого демонтажу та підготовки до евакуації наступної партії музейних цінностей. (Рис. 17–19)

Рис. 17. Б. Патриляк рятує московську міліарну спадщину. 05.03.2022 р.

Рис. 18. А. Богдалов та О. Лук'янов демонтують розділ експозиції, присвячений добі палеоліту. 08.03.2022 р. Фото Б. Патриляка

Рис. 19. Демонтаж експозиції у залі № 2 (енеоліт-бронза). 08.03.2022 р. Фото Б. Патриляка

Рис. 20. Куля, знайдена на виставці. 08.03.2022 р.

Рис. 21. Демонтовані предмети археології у фондосховищі. 08.03.2022 р. Фото Б. Патриляка

Рис. 22. Силіконова фігура княгині Ольги, переміщена до фондів. 08.03.2022 р. Фото Б. Патриляка

8 березня 2022 р. під час демонтажу виставки «Церква Богородиці Десятинна: архітектурно-мистецький образ» на першому поверсі музею, керівниця відділу Марина Стрельник посеред зали знайшла кулю. Боєприпас потрапив до приміщення, пробивши склопакет у вікні та виставковий банер. Можна припустити, що куля залетіла до музейної зали внаслідок стрілянини в перші дні повномасштабного вторгнення, спричиненої виявленням ворожих диверсантів, які тоді намагалися дестабілізувати ситуацію в місті. Також цілком можливо, що це результат т. зв. дружнього вогню³⁵. Таким чином музей отримав свій перший експонат, що ілюстрував повномасштабне російське вторгнення. **(Рис. 20)**

Генеральний директор Федір Андрущук безпосередньо перебуваючи у головному приміщенні музею постійно був на зв'язку із колегами-музейниками та закордонними колегами-науковцями. **(Рис. 23)** Під час евакуації йому

вдалося дати численні коментарі закордонним ЗМІ. Усіх передовсім цікавила ситуація в музеї та втрати, яких зазнали інші музеї України.

Чергова партія музейних цінностей була готова для евакуації 11 березня. Цього разу вдалося підготувати більшу кількість музейних предметів. **(Рис. 24)**

³⁵ Патриляк Б., Богдалов А., Лук'янов О. Експедиція Національного музею історії України звільненою від російських агресорів Правобережною Київщиною у квітні-травні 2022 р. // Науковий вісник Національного музею історії України. Збірник наукових праць. – Число 9. – К., 2023. – С. 115.

Супроводжував її до місця евакуації генеральний директор Федір Андрощук разом із співробітником заповідника «Софія Київська» Михайлом Панченком, чоловіком керівниці філії. **(Рис. 25)** Наказом генерального директора № 21 від 12.03.2022 р. виконання обов'язків директора покладалось на першого заступника Богдана Патриляка до закінчення відрядження генерального директора.

Рис. 23. В гостях у колег із Національного заповідника «Софія Київська». Зліва направо: Богдан Патриляк, Федір Андрощук, Вадим Кириленко, перший заступник генерального директора заповідника. 10.02.2022 р.

Рис. 24. З предметами, готовими до евакуації. Зліва направо: Олександр Лук'янов, Юлія Марініна, Марина Стрельник, Антон Богдалов, Богдан Патриляк, Юлія Безкоровайна, Ярослав Затиліюк, Максим Марінін. 11.03.2022 р.

Рис. 25. Ящики з експонатами вантажать Олександр Лук'янов та Ярослав Затиліюк. 12.03.2022 р. Фото Б. Патриляка

Воєнна ситуація навколо Києва лишалась складною, тому було вирішено продовжити демонтаж експозиції та виставок і готуватися до наступної хвили евакуації.

13 березня ворожі хакери зламали інтернет-сайт Скарбниці НМІУ, розмістивши там рашистську символіку з покликанням: «Информация о проводимой спецоперации ВС РФ». **(Рис. 26)** Упродовж дня роботу сайту було поновлено.

Рис. 26.

Під час облоги Києва та евакуації музейних предметів до установи регулярно навідувався головний інженер Григорій Бугаєць, волонтер добровольчого формування територіальної оборони громади м. Броварів Сил територіальної оборони ЗСУ, здійснюючи моніторинг технічного стану будівель. Згодом у музеї з'явилися ще двоє співробітників інженерних підрозділів³⁶.

Близькуче спрацювала бухгалтерія музею, очолювана на той час заступницею головного бухгалтера Іриною Бондаренко. Нею, разом із Оленою Резнік та Ларисою Юзьковою були підготовані договори з постачальниками електроенергії, тепла та води; зроблені необхідні платежі. Завдяки роботі бухгалтерії, музею вдалося здійснити усі соціальні виплати, підтримавши співробітників у складний воєнний час. До музею Ірині доводилось добиратись пішки з лівого берега Києва Північним мостом.

Наказом НМІУ № 23 від 18.03.2022 р. виконання обов'язків головного зберігача було покладено на завідувачку Науково-дослідного відділу обліку фондів колекцій Юлію Марініну, яка безпосередньо щоденно працювала над впорядкуванням фондів музею.

Ще задовго до повномасштабного російського вторгнення, на рівні уряду було прийняте рішення, що у випадку надзвичайних ситуацій охороняти музей буде загін Національної гвардії України в кількості 16 стрільців. Гвардійці на чолі з полковником з'явилися у музеї 22 березня. Тодішній міністр культури та інформаційної політики Олександр Ткаченко був проти розміщення в закладах культури значної кількості озброєних людей. Командир нацгвардійців полковник Дмитро Панчук заявив натомість, що вони стають до охорони і оборони музею відповідно до розпорядження Кабінету міністрів і думка

міністра культури їх не цікавить. Богдан Патриляк тоді запропонував зменшити кількість бійців. Існувала небезпека того, що музей через значну кількість озброєних людей може стати об'єктом ракетної атаки.

Посилювала тривогу присутність на музейній території каплиці УПЦ МП (РПЦ), де могли знаходитись російські агенти. Зрештою, керівництво НГУ погодилось зменшити контингент до 6 стрільців. Незаконно зведена на музейній території каплицю РПЦ декілька разів перевіряли загони поліції та територіальної оборони. Зрештою, активність її мешканців була зведена до мінімуму.

Перебування більшої кількості людей у музеї ставало нестерпним через непрацюючі туалети. Музеєм ширився запах. Тому керівництво Нацгвардії зробило добру справу – предметно поспілкувалось із керівництвом уже згаданого вище Київводоканалу, після чого останній 25 березня оперативно і безкоштовно ліквідував прорив водогону. **(Рис. 27)**

Рис. 27. Ліквідація прориву водогону, що живить музей на вул. Володимирській. 25.06.2022 р. Фото Б. Патриляка

³⁶ Віталій Драпатий, завідувач сектору енергозабезпечення, Анатолій Герасимов, провідний інженер.

У другій половині березня в Києві з'явилась ініціатива захисту пам'ятників мішками з піском³⁷. НМІУ у такий спосіб захистив скіфські та половецькі стели, що стоять коло фасаду музею. Завідувачка сектору публічних закупівель Лариса Юзькова 26 березня замовила 100 мішків піску. Відтоді кам'яні баби частково захищені від можливого руйнування. (Рис. 28, 29)

Приблизно у 20-х числах березня від керівництва Міністерства культури та інформаційної політики (очевидно, з урахуванням оперативної воєнної обстановки) почали надходити сигнали щодо відсутності потреби наступних хвиль евакуації музейних предметів із НМІУ. В музеї на той час ще лишалась доволі значна кількість предметів, що підлягали евакуації: колекція зброї, предмети з дорогоцінного металу, унікальні предмети археології. Однак, роботи з евакуації почали згортатись. Натомість, процес повного демонтажу експозиції тривав до кінця березня.

29 березня під час остаточного демонтажу виставки «Хотинська битва

Рис. 28, 29. Фото Б. Патриляка

Рис. 30. О. Лук'янов та А. Богдалов демонтують виставку «Хотинська битва 1621 року і доля Центрально-Східної Європи». 29.03.2022 р. Фото Б. Патриляка

Рис. 31. Куля, знайдена у залі № 22. 29.03.2022 р. Фото Б. Патриляка

1621 року і доля Центрально-Східної Європи» у залі № 22. Олександром Лук'яновим була знайдена ще одна куля, яка також залетіла до музею з боку Подолу. (Рис. 30, 31)

Остаточно перевести дух вдалося лише у перших числах квітня, коли під ударами Сил оборони України московські агресори відступили з Київщини а гул постійної канонади стих.

7 квітня до Києва повернулись генеральний директор музею Федір Ан-

³⁷ Стасюк Ірина. Статуї серед мішків: які пам'ятники Києва укріпили на випадок обстрілів? (фото) // Хмарочос. – 02.04.2022 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://hmarochos.kiev.ua/2022/04/02/statuyi-sered-mishkiv-yaki-pamyatnyky-kyyeva-ukriply-na-vypadok-obstriliv-foto/> (дата звернення: 20.11.2023).

дрошук та керівниця Скарбниці НМІУ Наталія Панченко. Того ж дня була організована експедиція музею до Ірпеня, Бучі та Гостомеля. Пізніше відбувся збір експонатів у інших населених пунктах правобережної Київщини. За результатами експедиції у травні була побудована перша виставка у спорожнілому музеї «Навала. Київський постріл», присвячена героїчній обороні столиці³⁸.

Підсумовуючи сказане вище, можна констатувати, що, музей спрацював добре і найцінніші колекції вдалося евакуювати у стислі терміни. Події перших днів повномасштабного вторгнення показали, що керівництво музейних установ зобов'язане брати на себе відповідальність та ініціативу, не чекаючи вказівок згори. Оперативний демонтаж і пакування найцінніших предметів колекції НМІУ було здійснено без будь-я-

ких вказівок керівного органу. Тому, коли 1 березня 2022 р. Міністр культури вийшов на зв'язок, музей уже був готовий до евакуації найціннішої частини колекції.

Головним та найціннішим ресурсом під час евакуації виявилися співробітники музею. Адже склалась ситуація, коли працівники, які відповідно до своїх посад у випадку надзвичайної ситуації мали очолити процес евакуації, з огляду на різні обставини перебували поза музеєм. Суттєвою проблемою став брак ємностей для транспортування музейних цінностей та відсутність заздалегідь зарезервованого транспорту.

Попри все, сподіваємось, що у близькій перспективі евакуйовані колекції повернуться до стін музею, а військово-політична обстановка в країні дасть змогу створити нову експозицію.

³⁸ Патриляк Б., Богдалов А., Лук'янов О. Експедиція Національного музею історії України звільненою від російських агресорів Правобережною Київщиною у квітні-травні 2022 р. // Науковий вісник Національного музею історії України. Збірник наукових праць. – Число 9. – К., 2023. – С. 113–131.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Анонс: виставка «Народжена волею, стверджувана зброєю!» // Історична правда. – 02.12.2021 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.istpravda.com.ua/short/2021/12/2/160585/> (дата звернення: 20.11.2023).

Балакир А. Оцифрування фондів і евакуація колекцій. Як працює в умовах війни заповідник «Києво-Печерська лавра» // TEXTY.ORG.UA. – 01.11.2023 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://texty.org.ua/articles/111010/tsinnosti-zahortaly-navit-u-shtory-jak-pratsjuje-v-umovakh-vijny-zarovidnyk-kyuevo-pecherska-lavra/> (дата звернення: 20.11.2023).

Безкорвайна Ю. Доля археологічних коштовностей Центрального історичного музею (1930–1940-ві рр.) мовою документів // «Археологія & Фортифікація України». Збірник матеріалів VI Міжнародної науково-практичної конференції / [редкол.: О. О. Заремба (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 2016. – С. 309–316.

Горішнянська О. Срібний вінок для українських лицарів // Дзеркало тижня. – 21.06.2019 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zn.ua/ukr/HISTORY/sribniy-vinok-dlya-ukrayinskih-lisariv-315196_.html (дата звернення: 20.11.2023).

Заклинський Р. З історії Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка // Життя і революція. – 1928. – № 3. – С. 173–178.

Кот С., Нестуля О. Українські культурні цінності в Росії: перша спроба повернення, 1917–1918. – К., 1996. – 300 с.

Кот С. Повернення і реституція культурних цінностей у політичному та культурному житті України (XX – поч. XXI ст.): монографія / Сергій Кот. – К., 2020. – 1020 с.

Метро Києва відновило роботу, але з обмеженнями // Слово і діло. Аналітичний портал – 28.02.2022 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.slovoidilo.ua/2022/02/28/novyna/suspilstvo/metro-kyueva-vidnovylo-robotu-obmezhennyamy> (дата звернення: 20.11.2023).

Оксенич М. Еволюція структури Національного музею історії України та створення його фондів // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – Вип. 12(1). – С. 367–388.

Оксенич М. Шляхи формування збірки Національного музею історії України: колекції меценатів і внески приватних осіб // Скарбниця української культури. Збірник наукових праць / Чернігівський історичний музей імені В. В. Тарновського, Чернігівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України; редкол.: О. Б. Коваленко (голова) та ін. – Вип. 8. – Чернігів, 2007. – С. 165–173.

Патриляк Б., Богдалов А., Лук'янов О. Експедиція Національного музею історії України звільненою від російських агресорів Правобережною Київщиною у квітні-травні 2022 р. // Науковий вісник Національного музею історії України. Збірник наукових праць. – Число 9. – К., 2023. – С. 113–131.

Прокопенко М. У них київська прописка. Як музей намагався повернути давні прикраси, вивезені під час Другої світової війни (розмова з Людмилою Стороковою) // НМІУ / Блог. – 05.03.2021 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://nmiu.org/pro-muzei/zmi-pro-muzei/item/17-u-nykh-kyivska-propyska-yak-muzei-namahavsia-povernuty-davni-prykrasy-vyvezeni-pid-chas-druhoi-svitovoi-viiny> (дата звернення: 20.11.2023).

Прокопенко М. Чому артефакти з України вразили данців: розмова про виставку «Русь – вікінги на Сході» // НМІУ / Блог. – 05.03.2021 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://nmiu.org/bloh/item/60-chomu-artefakty-z-ukrainy-vrazyly-dantsiv-rozмова-pro-vystavku-rus-vikinhy-naskhodi> (дата звернення: 20.11.2023).

Радієвська Т., Себта Т., Сорокіна С. Документи свідчать: вивезення на захід збірок Крайового музею до- і ранньої історії в Києві у 1943–1945 рр. // Український археографічний щорічник. Нова серія. – Вип. 20 / 21. – Т. 24/25. – К., 2018. – С. 799–860.

Радієвська Т., Себта Т., Сорокіна С. З історії зібрань Національного музею історії України: переміщення на захід та реституція збірок у 1943–1948 рр. // Науковий вісник НМІУ. Збірник науко-

вих праць. – Вип. 3. – К., 2018. – С. 15–52. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://visnyk.nmiiu.org/index.php/nv/article/view/191/163> (дата звернення: 06.07.2023).

Савчук М. І., Сорокіна С. А., Завальна О. М., Радієвська Т. М. Фондова робота Державного історичного музею в м. Києві (1943–1950) // Науковий вісник Національного музею історії України. Збірник наукових праць. – Число 6. – К., 2020. – С. 249–277. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://visnyk.nmiiu.org/index.php/nv/article/view/408/369> (дата звернення: 06.07.2023).

Сергеєва Ю. Авіаудари, довжелезні черги і перші руйнування: що відбулося у Києві рівно рік тому // Вечірній Київ. – 24.02.2023 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://vechirniy.kyiv.ua/news/79023/> (дата звернення: 20.11.2023).

Стасюк Ірина. Статуї серед мішків: які пам'ятники Києва укріпили на випадок обстрілів? (фото) // Хмарочос. – 02.04.2022 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://hmarochos.kiev.ua/2022/04/02/statuyi-sered-mishkiv-yaki-pamyatnyky-kyuueva-ukripyly-na-vypadok-obstriliv-foto/> (дата звернення: 20.11.2023).

Строкова Л. Краківський слід археологічної колекції НМІУ та перспективи повернення // Повернення культурних цінностей в Україну – державна справа: матеріали наук.-практ. конф., м. Київ, 1 липня 2016 р. / Нац. академія мистецтв України, Нац. академія образотворчого мистецтва і архітектури, Нац. музей мистецтв Богдана та Варвари Ханенків, Нац. музей історії України; редкол.: О. К. Федорук (голова), О. Нестуля (заст. голови) [та ін.]. – К.: Вид., 2017. – С. 80–85.

УКАЗ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ № 64/2022. Про введення воєнного стану в Україні // Президент України Володимир Зеленський / Офіційне інтернет-представництво. – 24.02.2022 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397> (дата звернення: 20.11.2023).

«Якщо музей потрібен, тільки щоб привести гостей, – створить краще склад»: директор національного музею історії Федір Андрощук // Українська правда. Життя. – 30.10.2023 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://life.pravda.com.ua/culture/2023/10/30/257267/> (дата звернення: 20.11.2023).

6 грудня відкрилася виставка «Народжена волею, стверджувана зброєю!» до 100-річчя Української революції 1917–1921 років // НМІУ. – 02.12.2021 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://nmiiu.org/tsoho-dnia/2586-6-hrudnia-vidkrylasia-vystavka-narodzhenavoleiu-stverdzhuvana-zbroieiu-do-100-richchia-ukrainskoi-revoliutsii-1917-1921-rokiv> (дата звернення: 20.11.2023).

'Cultural catastrophe': Ukrainians fear for art and monuments amid onslaught // The Guardian – 1 Mar 2022 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.theguardian.com/world/2022/mar/01/cultural-catastrophe-ukrainians-fear-for-art-and-monuments-amid-onslaught> (дата звернення: 20.11.2023).

Joteikaitė E. Istorijos muziejaus Kijeve vadovas: karo lauke sprendžiasi Europos ir Ukrainos kultūros ateitis // Delfi – 24.03.2022 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.delfi.lt/kultura/paujienos/istorijos-muziejaus-kijeve-vadovas-karo-lauke-sprendziasi-europos-ir-ukrainos-kulturos-ateitis.d?id=89781809> (дата звернення: 20.11.2023).

Kyiv museum curators bravely criticise war by telling stories of its collection's historic objects // The Art Newspaper – 9 May 2022 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.theartnewspaper.com/2022/05/09/kyiv-museum-curators-bravely-criticise-war-by-telling-stories-of-its-collections-historic-objects> (дата звернення: 20.11.2023).

Statement by Dr Fedir Androshchuk, Director, National Museum of the History of Ukraine, Kyiv // Irish Museums Association – 11 Apr 2022 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://irishmuseums.org/news/statement-by-dr-fedir-androshchuk-director-national-museum-of-the-history-of-ukraine-kyiv> (дата звернення: 20.11.2023).

The Kyiv museum staff who stayed to protect cherished artefacts. Cultural heritage workers are safeguarding valuable artefacts as well as those signifying Ukrainian statehood // AL JAZEERA. – 24.06.2022 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.aljazeera.com/features/2022/7/24/the-kyiv-museum-staff-who-stayed-to-protect-cherished-artefacts-2> (дата звернення: 20.11.2023).

Ukrainian cultural heritage at Moesgaard. The special exhibition contains more than 1,000 artefacts from museums in Ukraine, with whom Moesgaard has been in close contact // Moesgaard

museum [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.moesgaardmuseum.dk/en/news/ukrainian-cultural-heritage-at-moesgaard/> (дата звернення: 20.11.2023).

'You can't get back specimens': Ukrainian scientists rush to save irreplaceable collections. Researchers hide ancient weapons and bat skulls, and upload massive sets of data to international servers // Science – 9 Mar 2022 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.science.org/content/article/you-can-t-get-back-specimens-ukrainian-scientists-rush-save-irreplaceable-collections> (дата звернення: 20.11.2023).